

Birlikte Yaşamadan Ayrışmaya Ermeni Meselesi'nin Sosyal-Psikolojik Temelleri

Necmettin Alkan*

Özet

19. yüzyıldaki Ermeni hâdiseleri başta olmak üzere genel olarak Ermeni Meselesi, yatay ve dikey olmak üzere iki boyutta ele alınıyor. Uzun bir tarihî süreçte birbirinden bağımsız birer tarihî hâdiseler gibi görünen olaylar zinciri, sebep sonuç bağlamında bir "bütün" hâlinde yatay boyutta cereyan ederek, sonunda dikey boyutta ortaya çıkan Ermeni olaylarını doğurmuştur.

Süreci, Osmanlı yönetimi ve Millet Sistemi'yle başlatmak gerek. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu takip eden yıllarda hâkimiyeti altındaki toplumlara sağlamış olduğu çeşitli alanlardaki imkânlar ve özgürlükler, bu toplumların kendi etnik ve dinî kimlikleri etrafında birleşmelerine; yani milletleşmelerine yardımcı oldu. Osmanlı bunların dâbâ da bölünmelerini, sistem içinde hâkim olan etnik ve dinî yapı içinde eriyip yok olmalarını engelledi. Bu şekilde, ortak dinî ve hukukî bir çatı altında toplanan Ermeniler, modern anlamda milletleşme süreçlerini sağlıklı bir şekilde tamamladılar. Böylelikle modern avrupaî milliyetçi hareketlere hazırlanmışlardı. Os-

manlı kadim yönetimi, yaptığı bu uygulamalarla Ermenileri, bu hareketlere kadar muhafaza etmişti.

Avrupalı Büyük Devletlerin, Osmanlı memleketleri üzerine giriştikleri rekabet, Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasında önemli dış faktör olarak yardımcı olmuştur. Bu devletler, Ermeniler üzerinden Anadolu'ya hâkim olabilmek için farklı Ermeni guruplarını el altından maddî ve manevî desteklemişlerdi. El altından bunlara yardımcı olmuşlar, siyasi ve diplomasi destekte bulunmuşlardı. İlgili devletler bunları kendi siyasetleri için birer araç olarak görürken, kamuoyları ise yüzyıllardır "baskısı" ve "boyunduruğu" altında yaşadıkları Müslüman-Osmanlı hâkimiyetine karşı "din kardeşlerinin" bağımsızlık mücadelesi olarak algılamışlardı.

Ermeni Meselesi ve yaşanan ilgili gelişmeler, Avrupalıların iddia ettiği gibi, asıl itibarıyla Osmanlı Devleti'nin ve Türkler başta olmak üzere Müslüman tebaanın ürettiği dinî bir "fanatizm" ve irkî bir "tepki" neticesinde ortaya çıkmamıştır. Aksine, duraklama devresine giren ve ardından çözülen bir devletin farklı unsurların ayrışmasının ve bu durumdan istifade etmek isteyen dış faktörlerin de devreye girmesinin bir sonucu olarak patlak vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Meselesi, Osmanlı Devleti, Avrupalı Büyük Devletler, İsyan, Rusya ve İngiltere

I. Giriş

Tarihî olaylar, "yatay" ve "dikey" olmak üzere iki boyutta ele alınabilir: Yatay boyut, daha sonrasında ortaya çıkacak hâdiselerin alt yapısını teşkil edecek olayların cereyan ettiği uzun bir tarihî süreçtir. Ardından başlayan dikey boyut ise, ilgili tarihî olayın kendisinin doğrudan cereyan etmesiyle alakalıdır. Yatay boyuttaki gelişmeler, sonrasında patlak verecek olayla doğrudan alakası olmadığı için çoğu zaman birbirleriyle bağlantıları gündeme getirilmez. Birbirinden bağımsızmış gibi görünen ve yatay boyutta vukû' bulan bu olaylar zinciri, aslında uzun bir süreçte kendilerinden çok daha farklı yeni bir olayın patlak

(*) Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Trabzon.

vermesine zemin/temel hazırlar. *Dikey boyutta* ise, bütün bunların bir sonucu ve finali olarak yeni bir hâdiseye patlak verir.

Yatay boyutta cereyan eden gelişmeler, aynı zamanda daha sonra patlak verecek belli bir hâdisenin “*sosyal-psikolojik*” temeli ve nedenleri olarak da adlandırılabilir. Özellikle de farklı milletler ve guruplar arasında *dikey boyutta* cereyan eden çatışmaların sebepleri araştırılırken, geriye doğru gidilerek ilgili milletleri çatısı altında barındıran devletin kurumsal ve toplumsal anlamda geçirdiği *değişim/dönüşüm*le alakalı gelişmeler mercek altına alınmalıdır. Çünkü yoğun bir şekilde cereyan eden ve devlet ile toplumun hayatını her alanda etkileyen, şekillendiren büyük *değişimler/dönüşümler*, belli bir süre sonra hiç de hesapta olmayan toplumsal ayrışmalara neden olur. Özellikle de devlette ve toplumda eskiden beri süregelen geleneksel yapının bozulması, siyasî ve toplumsal ayrışmaları tetikler. Bu tür ayrışmalar çoğu zaman toplumlar arasında sıcak çatışmalarla neticelenir. Böylesi çatışmalarda ise genellikle akıl ve sağduyu devre dışı kalır; yerini “*kitle psikolojisi*”ne bırakır. Belli gizli siyasî hedefleri olan guruplar, *kitle psikolojisini* kendi amaçları için kullanmasıyla hâdiseler kontrol dışına çıkarak çok farklı bir boyut kazanır. Dış faktörlerin de devreye girmesiyle süreç içinden çıkılmaz bir hâl alır.

Ermeni Meselesi ve olayları da aynı şekilde *yatay* ve *dikey* olmak üzere iki boyutta ortaya çıkmış; cereyan etmiştir. *Yatay boyut* diye adlandırdığımız süreçte, Ermeni Meselesi’yle görünürde doğrudan alakası olmayan bazı gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin bu süreçte vukû’ bulan kurumsal ve toplumsal “*değişim/dönüşüm*”ler çok önemlidir. 1826 yılından itibaren başlatabileceğimiz Batı Avrupa Tarzı Yenileşme Faaliyetleri, kısacası modernleşme süreci bu *değişim* ve *dönüşüm*lerin kaynağıdır. Modernleşmenin merkezini, kadim kurumsal ve toplumsal yapının terk edilerek yerini modern avrupâî modellerin alınması teşkil etmektedir. İşte bu radikal *değişim/dö-*

nüşüm sürecinde yaşanan iç ve dış bazı gelişmeler, Ermeni Meselesi’nin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dış gelişmelerden kasıt ise, Batı Avrupa’da cereyan eden 1789 Fransız İhtilâli gibi siyasî ve sosyal bazı olaylardır.

Kısaca çerçevesi çizilen bu kurgu merkezli olarak Ermeni Meselesi ve olayları, *yatay* ve *dikey* boyut bağlamında bu çalışmada ele alınıyor. Ağırlığı ise, Ermeni Meselesi’nin *yatay boyuttaki sosyal-psikolojik* temelleri ve nedenleri teşkil ediyor. Çalışmanın alt başlıkları ise şöyledir:

Osmanlı yönetimi ve Ermeniler; Osmanlı Devleti’nin zayıflaması ve çözülme süreci; Avrupa’daki ihtilâller, siyasî akımlar ve örgütlenmeler; Misyoner faaliyetleri, Balkanlar’daki milliyetçi isyanlar ve Düvel-i Muazama’nın Osmanlı mirası üzerindeki rekabetleri. Son bölümünde ise, genel değerlendirmeler ve yorumlar yer alıyor.

Bütün bu hâdiseler, aslında Osmanlı tarihiyle alakalı çalışmalarda sıkça geçen ve bilinen gelişmelerdir. Fakat bunların *yatay/dikey* boyut olarak Ermeni Meselesi’nin *sosyal-psikolojik* temelleri ve nedenleri bağlamında ele alınması, Ermeni araştırmaları bakımından bir yeniliktir. Mevcut araştırmalarda Ermeni Meselesi konusu araştırılırken, Osmanlı ve Avrupa tarihiyle alakalı bu hâdiseler böylesi bir *yatay/dikey* boyut kurgusunda biraya getirilmemiştir. Makalemiz, bu anlamda ilgili alana yapılmış önemli bir katkı olacaktır.

Bu çalışmada, *dikey* diye adlandırdığımız boyutta cereyan eden 1890’lı yıllardaki olaylara temas edilmiyor. İlgili konular genel olarak bilenen bilgileri ihtiva ettiği için, bunlara dipnot düşülmemiş ve kaynakça eklenmemiştir.

II. Ermeni Meselesi’nin Yatay Boyutta Oluşması

Bu başlık altında, Ermeni Meselesi’ne zemin hazırlaması bakımından önemli görev

ifa eden ve *yatay boyutta* vukû' bulan gelişmelere temas ediliyor. Bunlar ele alınırken, mümkün olduğunca kronolojik sıra esas alınıyor. Ermeni Meselesi'nin yatay boyut diye adlandırılan süreci, Ermenilerin Osmanlı yönetimine girmeleri ve özellikle de Osmanlı Millet Sistemi'nin önemli bir parçası olmalarıyla başlatılabilir.

1. Osmanlı Yönetimi ve Ermeniler: "Ermeni Milletleşme" Sürecine Çok Yönlü Katkı

Ermenilerin klasik Osmanlı yönetimindeki durumlarının hukukî teminatı olan "Osmanlı Millet Sistemi"nin ve diğer uygulamaların Ermenilerin milletleşme sürecine yaptığı katkıya geçmeden önce, henüz daha devletin temellerinin yeni atıldığı ilk yıllardaki önemli bir gelişmeye temas etmek gerekiyor. Osmanlı Devleti, Anadolu'da Ermenilerin yaşadıkları toprakları kendi sınırlarına katmak için yaptığı mücadelede Ermenilere karşı savaşmamış; aksine Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safavî gibi Müslüman-Türk devletleriyle harp etmişti. Bu devletler mağlup edilip Ermenilerin meskûn oldukları topraklar Osmanlı sınırlarına katıldıktan sonra, Ermeniler de otomatik olarak Osmanlı tebaası olmuşlardı. Osmanlı Hıristiyan tebaası arasında önemli bir nüfus kesafetine sahip olan Ermenilerin bu şekilde Osmanlı hâkimiyetine alınmasında her hangi bir savaşın yaşanmaması ve karşılıklı olarak kan akıtılmaması, bunların Osmanlı sistemine dâhil olmalarını kolaylaştırmış ve daha da önemlisi uzun vadede devletle bütünleşmelerine olumlu bir katkıda bulunmuştur.

Nitekim Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından itibaren başlayarak devletin şekillenme safhalarında sistemdeki konumlarını adım adım sağlamlaştırmasını bilmişler ve zamanla devletle âdeta bütünleşmişlerdi. Bu süreç, Orhan Gazi (1326-1360) döneminde yeni başşehir Bursa'ya yerleşmeleriyle başlamış, ardından Sultan II. Meh-

med'le (1451-1481) birlikte İstanbul'a yerleşmeleriyle devam etmişti. 1461 yılına gelindiğinde ise, Patrik Hovakim liderliğinde Gregoryan Milleti adıyla Osmanlı Millet Sistemi içinde nihâi olarak sağlam hukukî bir statü kazanmalarıyla, Ermeniler klasik dönemde ideal konumlarına ulaşmışlardı.

Bu şekilde klasik Osmanlı döneminde Ermenilere yönelik yapılan düzenlemeler Ermenilerin milletleşme sürecine olumlu katkıları sağlamıştır. Bu süreç daha sonraki yıllarda yapılmaya çalışılan devletin yeniden şekillendirilmesinde/dönüştürülmesinde bir kesintiye uğramamış, aksine yeni düzenlemelerle aynen devam etmiştir. Modern Batı Avrupa'nın model alınarak 19. asırda başlamış olan devletin yeniden şekillendirilmesi faaliyetleri, Ermenilerin sosyal ve içtimaî durumları zamanın icaplarına göre daha da iyileştirmiştir. İyileşmeden öte, devletin modernleşme sürecine paralel olarak Ermenilerin modern anlamda "milletleşme" süreci de şekillenmiştir. Böylece özellikle de Sultan II. Mahmud (1808-1839) ve Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) yönetimleri zamanında saltanata en yakın tebaa olmuşlar ve hatta azınlıklar arasında devletin en güvenilir unsuru anlamında "millet-i sâdıka" olarak adlandırılmışlardı. 1856 Islahât Fermanı ile birlikte devletin birinci sınıf hizmetler diye adlandırabileceğimiz bakanlık, milletvekillik, vâililik, elçilik gibi bürokrasinin her yerinde görev almaya başlamışlardı. Ayrıca daha da önemlisi 1863 yılında "Ermeni Milleti Nizamnâmesi"nin ilan edilmesiyle ve Ermeni Patrikhânesi'ne 140 üyeden oluşan modern bir meclis kurma imkânı tanınmasıyla, "Ermeni Millet Meclisi" ortaya çıkmıştı. Bu meclis, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki konumlarının hangi noktaya vardığının en güzel göstergesidir.

Bu kurumsallaşmadan ve milletleşmeden başka bir de, daha sonra gereken şartların ortaya çıkmasıyla, Ermeni Milliyetçiliği'nin taşıyıcılığını yapacak aydınlar, din adamları, tüccarlar gibi üç önemli gurup yine aynı şekilde bu süreçte yetişmiştir. Bunların

Ermeni hâdiselerinde üstlendikleri görevler şu şekildeydi: Modern eğitim almış aydınlar, ayrılıkçı muasır siyasî fikirleri ve talepleri gündeme taşıma fonksiyonunu yerine getirirken; din adamları ise, bunlara meşrûiyet kazandırarak halka indirilmesinde ve isyanlarda halk desteğinin kazanılmasında etkili olmuşlardı. En son olarak ise, zenginler bu faaliyetlerin ve eylemlerin gerçekleştirilmesinde her türlü maddî yardımları yapmışlardı. Böylece Osmanlı sisteminin bir ürünü olarak ortaya çıkan bu üç zümre, Ermeni Meselesi'nin âdet motor fonksiyonu görevini görmüşlerdi.

Özet hâlinde temas edilmeye çalışılan gelişmeler ışığında, Osmanlı devlet adamlarının o günkü şartların bir gereği olarak oluşturdukları sistem ve daha sonraki dönemlerde zamanın bir gereği olarak yaptıkları yeni düzenlemeler, Ermenilerin modern anlamda etnik, iktisadî ve hukukî olarak milletleşme sürecine olumlu katkılarda bulunmuştur.

Bütün bunlar, Avrupa'da henüz daha başlamamış milletçilik gibi modern fikir akımlarının çok daha öncesinde, bu akımların Ermeniler bağlamında Osmanlı Devleti'nde tutunması ve taraftar bulması noktasında uygun bir zeminin oluşmasına neden olmuştur. Böylece oluşan bu mümbit arazi, daha sonrasında atılacak milliyetçilik ve diğer modern fikirlerin tohumlarının gelişmesini; dolayısıyla Osmanlı yönetimi karşıtı hareketlerin başarılı olmasını kolaylaştırmıştı. Bu hâliyle Osmanlı Devleti, aslında paradoksal bir şekilde, kendisine çok büyük sıkıntılar çıkaracak bir problemler yumağını kendi eliyle hazırlamıştır.

2. Osmanlı Devleti'nin Zayıflaması ve Çözülme Süreci: Ayrışmada İlk Alametlerin Ortaya Çıkması

1683 yılındaki başarısız Viyana Muhasarası, gerek bizzat Osmanlı Devleti için ve gerekse Avrupalı devletlerle münasebetlerinde yeni bir sürecin başlangıcıdır. Akamete uğrayan bu askerî teşebbüsün ardından karşı

saldırıya geçen Avrupalı müttefik devletler, Avrupa'daki Osmanlı memleketlerini işgal etmeye girişmişlerdi. Böylece başlayan bu süreçte, tarafların rolleri değişmiş; Osmanlı Devleti savunma durumuna, Avrupalı devletler ise karşı saldırıya geçmişlerdi. Osmanlı, bu saldırılar karşısında başlangıçta belli bir süre denge sağlamış olsa da, nihaî toprak kayıplarını bir türlü engelleyememiştir. Bundan dolayı, bu kez uzun yıllar sürecek olan mevcudu koruma korkusu/endişesi başlamıştı. Bu durum ise ister istemez devletin ve Osmanlı toplumunun içe kapanmasına yol açmıştır. Devletin sonuna kadar devam eden bu kapanma hâli, iç içe geçmiş birçok meseleler/sıkıntılar yumağının kaynağını teşkil etmiştir.

Bütün bu askerî, siyasî ve iktisadî alanlardaki olumsuzluklara bir çözüm bulunamadığı için, bu durum Osmanlı toplumundaki sosyal dengeyi ve uyumu fazlasıyla bozmuştur. Devlet adamları, bundan sonrasında çok boyutlu bir problem yumağıyla son ana kadar uğraşmak ve boğuşmak zorunda kalmışlardı.

Çözüm amacıyla yapılan her müdahale, istenilen/beklenen sonucu vermemiş; devlet eski kuvvet ve kudretine kavuşamadığı gibi, devamında daha başka yeni problemlerin de nedeni olmuştur. Buna en güzel örnek, para sıkıntısını gidermek için alınan dış borçların devletin mâlî iflasına yol açmasıydı. Belli bir süre sonra dış borçların faizi dahi ödeneemediği için, bunların faizlerinin ödenebilmesi için borç alımına gidilmesiyle devlet, 20 yılda mâlî iflasını ilan etmek zorunda kaldı. Devletteki sistematik çözülmenin olumsuz sonuçlarının kendini hissettirdiği alanlardan biri de bürokrasi idi. Devlet aygıtını meydan getiren bürokratik kurumlar, modernleşmeyle yeniden inşa edilmişti. Fakat kısa süre zarfında teşkil edilmek istenen bu tür yeni kurumlar, beklendiği gibi bir fonksiyon görmemişti. Çünkü bunların sağlıklı bir şekilde çalışabilmesi için bürokratik ve toplumsal anlamda karşılıklarının olması gerekiyordu. Neticesinde bunlar, görevlerini sağlıklı bir şekilde yerine getiremediği için halka hizmet etmek-

ten daha ziyade, bunları yürütmekle görevli yöneticilerin halka zulmetme araçları hâline gelmişlerdi. Bu şekilde çözülmenin tipik bir yansıması olan hizmet anlamında tıkanan kurumlar, devletle halkın uyumunu ve barışını bozan en önemli sorunların başında gelmiştir.

Osmanlı Devleti'ndeki bu bozulma ve çözülmenin Gayr-i Müslim tebaaya ve dolayısıyla Ermenilere yansıması iki şekildedir: Öncelikle Ermeniler, devletin içinde bulunduğu sorunlara çözüm üretebilmek için girdiği değişimden/yeni oluşumdan iktisadî, hukukî ve siyasî olarak istifade etmişler; böylelikle yukarıdaki bölümde de anlatıldığı gibi zaten iyi olan durumlarını daha da iyileştirmişlerdi. İkinci olarak ise, devletin Millet Sistemi adı altında yüzyıllardan beri kendilerine sunduğu imkânlarla milletleşme sürecini tamamladıkları için, devletin bu şekilde zayıflaması ve çözülmesi kendilerinin yaşadığı bölgede millî bir devlet kurma hevesine kapılmalarını; cesaretine sahip olmalarını kolaylaştırdı. Bu heves, ilk olarak zengin belli ailelerde, eğitimli kişiler ile din adamlarıyla başlamıştı. Bunlar, bu tür fikirleri daha sonra halkın diğer kesimlerine mümkün olabildikince indirmeye gayret etmişlerdir. Fakat bu konuda toplumun tamamına ulaşip, homojen bir yapıyı oluşturdukları söylenemez.

Ayrışma taraftarı Ermeniler, bu sürecin ardından örgütsel oluşumlarını tamamlamışlar ve sonrasında bu yöndeki taleplerini siyasileştirerek gündeme getirmişlerdir. Bu siyasî anaşist oluşumlar, normalde Müslim ve Gayr-i Müslim ayırt etmeden bütün tebaanın eşit oranda etkilendikleri çözülmeden kaynaklanan sıkıntıları, içteki ayrılıkçı-milliyetçi eylemleri için siyasî birer ajitasyon malzemesi olarak suiistimal etme yoluna gitmişlerdi. Böylesi sıkıntıları kendi milliyetçi oluşumlarını büyütebilmek ve geniş kitlelere yayabilmek için propaganda aracı olarak ustaca kullanmışlardı.

Aynı problemler bu kez Düvel-i Muazzama tarafından, Gayr-i Müslimler lehine

yapılmasını istedikleri reformların gündeme getirilmesinde suiistimal edilmiştir. Avrupalı Büyük Devletlerin bu ısrarları, daha doğrusu baskıları karşısında direnemeyen Osmanlı devlet adamları geri adım atarak istenilen reformları yapmak zorunda kalmışlardı. Fakat ilginçtir, yapılan her reform bunların milliyetçi taleplerini dindirmemiş; aksine, daha da körüklediği gibi devletin savunma reflekslerini de zayıflatmıştır. Bu yeni durum, ayrılıkçı azınlık örgütlerinin hem iştahını kabartmış hem de işini kolaylaştırmıştı.

Düvel-i Muazzama'nın devreye girmesiyle Gayr-i Müslimler lehine bunlar yaşanırken, Müslüman tebaa bu gelişmeler karşısında büyük bir hayal kırıklığı yaşamıştır. Öncelikle, geride kalan o eski parlak günlerin bir daha gelemeyeceğinden ümidi kesmenin neden olduğu bir ümitsizliğe düşmüşlerdi. Bunun yanı sıra bir de, gittikçe zayıflayan ve çözülen; ellerinden kayıp giden devletleri için bir şey yapamamanın neden olduğu moral bozukluğu söz konusuydu. Bu hayal kırıklığı ve moral bozukluğunun neden olduğu hâlet-i ruhiye yetmiyormuş gibi; bir de devletin içinde bulunduğu askerî, siyasî, iktisadî ve idarî her türlü sıkıntıdan da fazlasıyla mağdur olmuşlardı. Buna rağmen Avrupalı Büyük Devletlerin, sadece Gayr-i Müslimler lehine doğrudan devreye girmeleri ve bunlar için devletin iç işlerine müdahalede bulunmaları, Müslüman halkı olumsuz etkilemişti. Müslüman halkın bu karmaşık psikolojik hâli, Gayr-i Müslimlere bakışını değiştiren önemli etkenlerden biri olmuştur. Bu ise, tarafların arasının açılması ve Osmanlı toplumundaki barışın en ufak müdahalelerden dahi kolayca etkilenebilecek kırılğan bir hâl almasına yol açmıştır.

Bu sürecin, devletin çözülmesinde neden olduğu diğer olumsuz durum ise, Osmanlı devlet adamlarının ve emniyet kuvvetlerinin ilgili gelişmelere caydırıcı bir şekilde müdahale edememeleri ve yeterli tedbirler alamamalarından dolayı Müslüman ahali ile Ermenilerin karşı karşıya gelmeleriydi. Dev-

let otoritesi olaylarda etkisiz kalınca, kendilerini korumak isteyen Müslümanların, İstanbul ve Anadolu'daki isyanlara ve olaylara müdahale etmeleriyle birlikte ister istemez Ermenilerle karşı karşıya gelmişlerdi. Ayrılkçı Ermeni terör örgütlerin de istedikleri zaten bu idi. Neden oldukları provoke olaylar neticesinde, sivil taraflar karşı karşıya gelmiş ve kitlesel olayların yaşanmasına yol açmıştır. Devlet otoritesinin, aklın ve sağduyunun devre dışı kaldığı böylesi bir ortamda, artık kitle psikolojisi ve istedikleri neticeyi almak için bunu yönlendirmek isteyen kışkırtıcılar devreye girmişti. Neticesinde ise her iki taraftan birçok insan katledilmiş ve mağdur edilmişti.

3. Avrupa'daki İhtilâller, Siyasî Akımlar ve Örgütlenmeler: Devlete Karşı Siyasî Başkaldırıda Dış Model

1789 Fransız İhtilâli ile Avrupa'daki dengelerin altüst olmasının ardından başlayan ve Avrupa'nın pek çok bölgesine yayılan yeni gençlik ihtilâlleri ve fikir akımları dalgasının Osmanlı Devleti'ne yanması ve bunun etkileri bu başlık altında inceleniyor.

Başta öncelikle belli idealler etrafından gizlice örgütlenme şekli olmak üzere, milliyetçilik, sosyalizm, liberalizm ve anarşizm gibi fikir akımları o tarihlerde gençliği cazibesi altına almıştı. Bunlar, dalga misali Avrupa'nın birçok memleketinde gençleri etkileyerek örgütlenmelerine ve mevcut yönetimlere karşı harekete geçmelerine neden olmuştu. Önce Fransa, daha sonra Avrupa'nın diğer memleketlerine sıçrayarak patlak veren 1820'li, 1830'lu ve 1840'lı yıllardaki gençlik merkezli gizli siyasî oluşumların gerek fikirleri ve gerekse hareket tarzları ile ihtilâlleri sonunda Osmanlı sınırlarına ulaşarak Osmanlı azınlıklarını da etkilemişti. Gayr-i Müslimlerin bu tür fikirlerden ve modellerden etkilenmesinin kanalları çok çeşitliydi. Yenileşme faaliyetleriyle birlikte Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya eklenmesi ve buradaki gelişmelerin çok daha yaygın, hızlı ve rahat bir şekilde

Osmanlı coğrafyasına ulaşması birinci sırada zikredilebilir. Ayrıca zengin ailelerin çocuklarını Avrupa memleketlerinde okutmaları, tüccarların Avrupa ile olan ticarî irtibatları, Osmanlı memleketlerinde ticaret yapan Avrupalı tüccarlar, çeşitli işlerde çalışanlar, misyonerler, Avrupalı ajanlar ve konsolosluklar ile konsolosluklarda çalışan memurlar da bu süreçte etkili olmuşlardı. Bu arada basın-yayın hayatındaki gelişmeler de Avrupa ile etkileşimi kolaylaştıran en önemli kanallardan biri olarak zikredilebilir.

Bütün bunların devreye girmesiyle Osmanlı Ermenileri, hem fikir bağlamında Avrupa merkezli siyasî akımlar hem de örgütlenme olarak Avrupa'daki ihtilâlciler gençlik siyasî oluşumlardan etkilenerek devlete karşı başkaldırmışlardır. 1890'lı yıllarda başta Osmanlı başşehri İstanbul olmak üzere Anadolu'nun irili ufaklı birçok yerleşim yerinde ardı ardına patlak veren hâdiselerde rol alan Taşnak ve Hınçak gibi ihtilâlciler terör örgütlenmelerin temelinde bu etkileşimin izleri bulunuyor.

4. Misyoner Faaliyetleri: Din Değiştirmeden Öte Bir Etki

Osmanlı Devleti'ndeki misyoner faaliyetleri özellikle de devletin ikinci büyük değişim/dönüşüm süreci diye adlandırabileceğimiz 19. yüzyıldaki Batı Avrupa Tarzı Yenileşme Faaliyetlerinin sonucu olarak ciddi bir artış göstermiştir. Başta Angelikan-Protestan olmak üzere Katolik Misyonerlerin çok yönlü faaliyetleri, özellikle de Anadolu'da kurdukları geniş ağ şeklindeki teşkilatları vasıtasıyla en ücra köşelere kadar ulaşmıştı. Böylelikle her kesimden ve her yaş gurubundan Ermeni'ye ulaşabilmiş ve çok kalemlili faaliyetleriyle bunları etkilemesini bilmişlerdi.

Bu Misyoner faaliyetlerinin neticesinde öncelikle din değiştirmelerin ve belli mezheplere mensup olanların sayısının artmasıyla birlikte, Ermeni olayları gibi ayrılkçı eylemlerdeki etkileri çok daha önemlidir. Ni-

tekim öncelikle kurdukları okullarda verdikleri eğitim ve buralarda görevlendirdikleri din adamları veya öğretmenleri vasıtasıyla, Ermeni çocukları ve gençlerinin siyasî ve millî bilinçlerinin uyandırılmasında yardımcı olmuşlardı. Yine bu okullar yoluyla milliyetçilik, liberalizm ve anarşizm gibi Batı Avrupa'daki modern fikir akımları ile aksiyonlarını en ücra köşelere ulaştırmışlardı.

Malum olduğu üzere, bu akımlar zaten Avrupa'daki dengeleri altüst etmiş ve ilgili devletleri uzun süre uğraştırmıştı. Şimdi ise, aynı fikirler bu kez Osmanlı Devleti'ni ve kamu düzenini ciddi olarak rahatsız etmeye başlamıştı. Burada Avrupalı devletlerin içinde bulunduğu ilginç bir tezadın veya ikilemin belirtilmesi gerek: Bir taraftan bu devletler, kendi kamu düzenlerini sarsan bu fikirleri savunan oluşumlarla mücadele ederken ve bu yolda her türlü şiddeti kullanırken, diğer taraftan gönderdikleri Misyonerler vasıtasıyla aynı fikirlerle Osmanlı içinde farklı etnik gurupları etkilemeye çalışıyorlardı. Bu etki neticesinde patlak veren olaylara müdahale etmek isteyen Osmanlı Devleti'ne baskıda bulunarak, hâdiselerin bastırılmasına engel olmaya gayret ediyorlardı. Bu tezat gerek Ermeni ve gerekse Balkanlar'daki diğer ayrılıkçı hadiselerde sürekli olarak yaşanmıştır. Avrupalı devletlerin çifte standartlı bu siyasetleri Osmanlı devlet adamlarını en önemli handikaplarından biri olmuştur.

Misyoner faaliyetlerinin diğer bir sonucu ise çok daha değişik bir boyuta kendini göstermiştir. Avrupa'da Sanayî İnkılâbı'nın gerçekleştirilmesi ve sanayi ile ticareti elinde tutan burjuva sınıfının ortaya çıkmasıyla, Batı Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nde istedikleri gibi ticarî işbirliği yapabilecekleri bir zümrenin kazanılmasında, misyoner faaliyetleri olumlu bir katkıda bulunmuştur. Avrupalı kapitalist çevreler için, zaten son dönemlerde gittikçe azalan; aynı zamanda yeterince yabancı lisan bilmeyen ve dinî ve kültürü farklı Müslüman tüccarlarla ticaret ve başka alanlarda işbirliği yapmanın zorlukları aşıkardı.

Aynı lisanı konuşan ve aynı inanca sahip olan insanlarla çok daha rahat anlaşabilecekler; geniş şekilde işbirliği yapabileceklerdi. İşte Misyoner faaliyetleri, bu şekilde öncelikle ticarî olmak üzere daha başka ve farklı alanlarda kendileriyle işbirliği yapabilecek Gayr-i Müslim gurupların yetişmesine de vesile olmuştu.

Bu durumdan en fazla istifade edenlerin başında Ermeniler gelmekteydi. Özellikle de Protestanlaşanlar İngiltere'nin, Katolikleşenler Fransa'nın ve Gregoryanlar ise Rusya'nın desteğini almışlardı. Bunlar ilgili devletlerin geniş koruyucu şemsiyesi altına girmişlerdi. Bu şekilde ilgili devletler, Anadolu'nun iç bölgelerinde bunlarla rahat bir şekilde ticarî faaliyetlerini yaparken, aynı zamanda daha uzun vadeli bir takım bölgesel siyasî işbirliği için aralarındaki inanç ve ticarî rabıtayı sağlamlaştırmışlardı. Nitekim Ermeni Meselesi'ndeki Avrupalı aktörlerin değişken olması tamamen bu çevrelerin bölgesel siyasetleriyle alakalıydı. 1890'lı yıllarda patlak veren terör olaylarındaki Ermeni komitalarının arkasında, bu bağlamda en az bir veya birkaç devlet bulunmaktaydı. Bu şekilde misyoner faaliyetler din dışında çok farklı bir alanda netice vermiş ve Ermeni hadiselerine başka bir boyut katmıştır.

5. Balkanlar'daki Milliyetçi İsyanlar: Osmanlı'dan Ayrılma Yolunda İlk Örnekler ve İç Model

Osmanlı Devleti'ndeki ayrılıkçı ve siyasî nitelikteki ilk isyanlar Balkanlar'daki Gayr-i Müslim tebaa arasında başlamış; 19. yüzyıldan itibaren önce Sırlar, ardından Grekler¹ ve sonrasında diğerleri Osmanlı yönetimine isyan etmişlerdi. Bunlardan, ilk olarak Grekler çok erken bir dönemde mil-

(1) Kitaplarda geçen ve genel olarak kabul edilen Rum veya Yunan İsyanı tabiri, aslında tarihi olarak doğru değildir. Osmanlı sınırları içinde hiçbir zaman homojen bir Yunan milleti olmamıştır. Yunanlılar, Batı Anadolu'da yaşayan İyonlardı ve Osmanlı yönetimine karşı isyan etmemişlerdi. Rum diye bir millet zaten hiçbir zaman olmamıştır. Genel bir adlandırma olarak, Anadolu'daki Romalıların adı şeklinde ortaya çıkmıştır. 1821'de Mora'da isyan edenler ise Greklerdi.

lî devletlerine sahip olurken, ardından bunu diğerleri takip etmiştir. Böylece Balkanlar'da belli bir kesafete sahip olan Hıristiyan milletler, Osmanlı hâkimiyetinden ayrılarak kendi devletlerini kurmuşlardı. Bu şekilde Balkanlar'daki azınlıkların bağımsızlıklarını kazanmasında iki temel faktör etkili olmuştur: Öncelikle Osmanlı yönetimine karşı belli gizli oluşumlarla isyan etmeleri ve ardından Avrupalı devletlerin ve kamuoyunun sınırsız destek ve yardımları.

Nitekim bu süreçte, takriben 19. yüzyılın başlarından itibaren patlak veren isyanlar dizisinde ilk etapta “eşkıya” hareketleri görülmüştür. Özellikle de Balkanlar'da çıkan azınlık isyanları, başlangıçta bölgesel ve idarî bir takım olgulara tepki olarak eşkıya hareketi şeklinde başlamış ve ardından Osmanlı yönetimi karşıtı siyasî bir mücadele aracı halini almıştı. İkinci dönemde ise, bu tür isyanlar artık doğrudan etnik ve siyasî nedenlerle başlamıştı. Başta Balkanlar olmak üzere, Anadolu'da 19. yüzyılın sonlarına doğru patlak veren “komita” hareketleri yine etnik ve siyasî hedefler çerçevesinde eşkıyacılığın biraz daha gelişmiş hâliyle ortaya çıkmıştı. Nihayet üçüncü ve son aşamada ise, Anadolu'da meskûn Ermeni örgütlenmelerindeki “terörist/anarşist” hareketler söz konusudur. Bunlarda da nihâî hedef aynı olsa da gerek dönemin aktüel siyasî akımlarından etkilenilmesi, gerek örgütlenme biçimi olarak ve gerekse eylemleriyle ilk iki biçimden farklılaşmışlardı.

Bu şekilde Balkanlar'daki Gayr-i Müslim milletlerin Osmanlı yönetimine karşı çeteler ve komitalar yoluyla mücadele ederek bağımsız devletlerine sahip olmaları, Anadolu'da meskûn Ermeniler için örneklik teşkil etmiştir. Ermeniler, bu pratiklerden de hareket ederek günün şartlarına uygun daha gelişmiş siyasî-terör örgütleri kurarak merkezî Osmanlı yönetimine karşı mücadele etmişlerdi. Bağımsızlık yolunda bu örgütleri vasıtasıyla yaptıkları eylemlerde ulaşmak istedikleri üç amaçları vardı: Osmanlı yönetimini iyice zayıflatmak ve sistemi işlemez hâle getirmek ve

tıkamak, toplumda anarşiyi hortlatarak kitleleri birbirine düşürmek ve isyan çıkarmak, Düvel-i Muazzam ile Avrupa kamuoyunun dikkatlerini bölgeye çekerek dış müdahaleye zemin hazırlamak.

Böylece Balkanlar'da başlayan miliyetçi ve ayrılıkçı hareketler, Anadolu'daki Ermenilere ulaşmış ve bunları da etkilemişti. Bu hareketler, o günkü modern fikirlerden ve oluşumlardan da etkilenerek; yani evrimleşerek daha modern terör hareketi şeklini almıştı. Bu tür terör hareketleri, 1915 yılında cereyan edecek Ermenilerin sevki ve iskân edilmesinin en önemli nedenlerinden biri de olmuştur.

6. Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı Mirası Üzerindeki Rekabetleri: Destekten Öte Coğrafi-Stratejik Hesaplar

Stratejik bir konuma sahip olan, her bakımdan zengin ve geniş Osmanlı coğrafyası üzerindeki Düvel-i Muazzama'nın rekabeti bilinen bir mevzudur. İngiltere, Fransa, Rusya ve daha sonra bunlara Alman İmparatorluğu'nun dâhil olmasıyla dört devlet, bu rekabette daha avantajlı duruma geçebilmek için gayret etmişlerdir. Avrupalı Büyük Devletlerin bu rekabetlerinde iki amaç dikkatleri çekiyor: Öncelikle bir şekilde Osmanlı Devleti'ndeki konumlarını sağlamlaştırmak ve mümkün olduğunca siyasî, coğrafi ve iktisadî alanlarda tavizler koparmaya gayret ediyorlardı. Şayet istedikleri şeyi elde edemiyorlarsa, bu kez rakip gördükleri devletlerin kendileri karşısında daha avantajlı bir konuma ulaşmasına engel olmaya çalışıyorlardı. Rekabetin bu boyutu, aslında Osmanlı Devleti'nin işine geliyordu. Devletin ömrü bu rekabetin neden olduğu denge siyaseti sayesinde uzamıştır. Özellikle de 19. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan ve mührünü vuran İngiliz-Alman rekabeti buna en güzel örnektir.

Bu devletler, aralarındaki rekabette Osmanlı vatandaşı Gayr-i Müslimleri kendi

siyasetleri için bir araç olarak görmüşler ve kullanmışlardır. Konumuz bakımından Ermeniler örneğini alarak, bu durum şöyle izah edilebilir:

Rusya, Anadolu'da kendi destekleriyle kontrollerinde ve güdümlerinde kurulacak olan Ermenistan üzerinden Akdeniz'e inme imkânı elde edebileceğini; İngiltere'nin nüfûz alanını daraltabileceğine inanıyordu. Bunu fark eden İngiltere ise, karşı bir hamle yaparak Rusya'nın elindeki Ermeni kartını almış ve ona karşı kullanmaya çalışmıştı. Bu kez tam tersine Anadolu'da Rusya'nın hemen burnunun dibinde İngiltere'nin yardımlarıyla ve güdümünde kurulabilecek bir Ermenistan, Rusya'ya endişelendirdi. Her iki devlet de bu düşüncelerini gerçekleştirmek için farklı zamanlarda harekete geçerek, Ermeni örgütlerini desteklemişlerdi. Ayrıca Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde reform yapılması için siyasetlerine göre farklı zamanlarda Bâb-ı Âli'ye baskılarda bulunmuşlardı.

Üçüncü aktör olan Alman İmparatorluğu ise, bu iki devletin istedikleri şeylerin gerçekleşmesi durumunda ikisinden birinin Anadolu'yu kendi kontrolüne alacağını gördüğü için, her iki devletin Ermeni merkezli siyasetlerine karşı çıkararak Osmanlı hükümetinin yanında yer almıştı. Almanların destekledikleri Anadolu'da kuvvetli bir Osmanlı yönetimi, bu iki devletin burada istedikleri şeyleri yapamayacakları anlamını taşımaktaydı. Bundan dolayı Almanya, Ermeni Meselesi'nde bu iki devletin taleplerine destek vermemişti. Bu şekilde Almanya'nın bu iki devletin klasik Ermeni siyasetini desteklememesi dahi, Osmanlı Devleti için bir kazanç anlamına gelmekteydi. Fransa ise kendi başına bağımsız bir siyaset takip etmeyerek, genelde diğer iki devletin yanında yer almıştı.

Bu şekilde Ermeniler, bu dört devletin arasındaki nüfûz mücadelesinde sadece bir araç olarak kullanılmıştır. Çeşitli şekillerde destekledikleri Ermenileri, Osmanlı yönetimine karşı kıskırtarak meydana sürmüşler,

fakat o günkü dengelerde bahsettiğimiz nedenlerden dolayı daha sonra bunları yalnız bırakmışlardı. Osmanlı Devleti ise, haklı olarak yönetim karşıtı bu isyanlara olabildiğince müdahale ederek, başarılı olmalarına engel olmaya çalışmıştı. Ermeni komitacılar bir taraftan eylemlerini yaygınlaştırarak hem daha fazla Ermeni'yi yanlarına çekebilmek hem de dışarının dikkatini kazanabilmek için faaliyetlerini artırmıştı. Osmanlı devlet adamları ise bunlara engel olmaya gayret etmişti. Neticesinde yaşanan olaylarda her iki taraftan da masum insanlar da hayatını kaybetmişti. 1890'lardaki hâdiselerle ayrışma iyice şekillenmiş ve Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki bölünmeyi hızlandırmıştı. Bu sürecin sonunda bir de Birinci Cihan Harbi'nde isyanların tekrar çıkması ve daha da önemlisi Ermenilerin düşman devletlerle işbirliği etmeleri, artık Ermenilerin tehcir edilmesini gündeme getirmişti. Böylece bu ayrışma, Balkanlar'dakilerin tam tersine merkezi gücün galibiyeti, Ermenilerin tasfiye edilmesiyle neticelenmişti.

III. Sonuç

19. yüzyıldaki Ermeni hâdiseleri başta olmak üzere genel olarak Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkışını ele aldığımız bu çalışmada, bu meseleyi *yata*y ve *dikey* olmak üzere iki boyutta izah etmeye çalıştık. İlk etapta birbirinden bağımsız birer tarihî hâdiseler gibi görünen bu olaylar zinciri, sebep sonuç bağlamında bir "bütün" hâlinde yatay boyutta cereyan ederek, en sonunda dikey boyutta ortaya çıkan Ermeni Olayları'nı doğurmuştur.

Yukarıda da anlatıldığı gibi, bu süreci Osmanlı Millet Sistemi ve yönetimiyle başlatmak gerek. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu takip eden yıllarda hâkimiyeti altındaki toplumlara sağlamış olduğu çeşitli alanlardaki imkânlar ve özgürlükler, bu toplumların kendi etnik ve dinî kimlikleri etrafında birleşmelerine; yani milletleşmelerine yardımcı olmuştu. Muasır başka yönetimlerin yaptı-

ğının tam aksine, Osmanlı bunların daha da bölünmelerini, sistem içinde hâkim olan etnik ve dinî yapı içinde eriyip yok olmalarına engellemiştir. Bu şekilde, ortak dinî ve hukukî bir çatı altında toplanan Ermeniler, modern anlamda milletleşme süreçlerini sağlıklı bir şekilde tamamlamışlardır. Böylelikle ardından başlayacak olan milliyetçi hareketlere hazırlanmışlardır. Başka bir ifadeyle Osmanlı kadîm yönetimi, yaptığı bu uygulamalarla Ermenileri konserve ederek, bu hareketlere kadar muhafaza etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin fetihlerle coğrafyasını artık genişletememesi anlamında duraklama dönemine girmesi ve ardından elindeki toprakları muhafaza edemeyerek kaybetmeye başlaması, birçok alanda sıkıntıların yaşanmasına yol açmıştır. Bu süreç, başta askerî olmak üzere, siyasî ve sosyal alanlarda kendini olumsuz olarak hissettirmiş; yaşanan başarısızlıklar ve bunlara çözümler üretilememesi neticesinde devlet içe kapanmış ve çözülme sürecine girmiştir. Bu durum, yani devletin çözülmesi Ermeniler gibi diğer Gayri Müslimlerin millî devlet kurma ümitlerini ve heveslerini kabartmıştır. Bunun dışında bir de Osmanlı şemsiye altında yaşayan herkesi bir şekilde etkileyen bu sıkıntılar, ayrılıkçı Ermeniler tarafından süistimal edilerek, isyanların meşrulaştırılmasında bir araç olarak kullanılmıştır.

Avrupa'da ardı ardına patlak veren ihtilâller ve modern fikir akımları, diğer milletler gibi Ermenileri de bu yolda olumlu etkilemiştir. Özellikle de pratik bakımından gizli örgütlenme ve ihtilâlcilik düşüncesi başta olmak üzere, milliyetçilik ve liberalizm gibi modern Avrupaî fikir akımları Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasında olumlu etkide bulunmuştu. Yine yukarıda da belirtildiği gibi, klasik Osmanlı Millet Sistemi ve devlet yönetiminin başarılı uygulamaları, bu tür modern oluşumların ve fikirlerin çok rahat bir şekilde kabul görecekları "müsait" bir ortam hazırlamıştı. Nitekim Ermeni milliyetçiliği başta olmak üzere, bunun pratiğe aktarılmasında

yardımcı olacak diğer modern akımları, bu mümbit arazide gelişme ve büyüme fırsatı elde etmişlerdi.

Misyoner faaliyetleri, bu süreci tamamlar bir şekilde devreye girmiştir. Özellikle de Protestan-Anglosakson Mezhebi'ne mensup misyonerler başta din olmak üzere eğitim, sağlık ve sosyal alanlarda geniş bir hizmet ağı kurarak Anadolu'da ulaşmadık bir köşe ve bucak bırakmamışlardır. Bu şekilde devletin dahi hizmet anlamında ulaşamadığı en ücra köşelere giderek, buralardaki Ermeni gençlerini ve çocuklarını kendi dinî ve siyasî fikirleri için kazanmasını bilmişlerdi. Daha öncesinde hiç duymadıkları pek çok muasır Avrupaî fikir ölçüsüzce kendilerine ulaştırılmış ve bunlar ışığında devlete karşı gelmeleri için kışkırtılmışlardır. Böylece misyoner teşkilatları, hem kendi dinî/mezhebî nüfuzlarını artırmışlar hem de mensubu oldukları devletler için "tabii" müttefikler kazanmışlardır. Bu dindaş/mezhepdaşlar, ilgili devletlerin özellikle de siyasî ve iktisadî hedefleri için gerektiği zaman kullanabilecekleri birer müttefik ve işbirlikçiler hâline getirilmişlerdi.

Balkanlar'daki milliyetçi isyanlar, Anadolu Ermenileri için yakın bir pratik olmuştur. Kendileri gibi aynı devlette ve şartlarda yaşayan Grekler ve Sırp devletine karşı isyan ederek kendi millî devletlerine sahip olmuşlardır. Böylece Ermeniler için pratiğe uygun bir "model" hemen yanı başlarında başarılı bir şekilde uygulanmıştı. Komitalar kurarak, öncelikle kendi halklarını isyanlarına katabilmek ve Avrupa kamuoyunun dikkatlerini çekebilmek ve devamında onların geniş yardımlarını alabilmek için terör saldırılarına başlamışlardır. Nitekim bunu, 19. yüzyılın başlarındaki şartlarda Sırp ve Grekler devletleşme yolunda başarılı bir şekilde pratiğe aktarmışlardır. Şimdi Ermeniler, aradan geçen süreçte meydana gelen şartlara göre benzeri şeyleri yaparak başarılı olmak istiyorlardı. Ermenilerin yaptıkları 1890 terör olayları, bunların Anadolu'daki modern uygulamalarından başka bir şey değildi.

Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı memleketleri üzerine giriştikleri rekabet, Ermeni terör örgütlerinin son aşamada eyleme geçmesinde yardımcı olmuştur. Bu devletler, Ermeniler üzerinden Anadolu'ya hâkim olabilmek için farklı Ermeni guruplarını el altından maddî ve manevî desteklemişlerdi. Yeri gelmiş el altında bunlara yardımcı olmuşlar, yeri gelmiş siyasî ve diplomasi desteğinde bulunmuşlardı. İlgili devletler bunları kendi siyasetleri için birer araç olarak görürken, kamuoyları ise yüzyıllardır "baskısı" ve "boyunduruğu" altında yaşadıkları Müslüman-Osmanlı hâkimiyetine karşı "din kardeşlerinin" bağımsızlık mücadelesi olarak algılamışlardı. Nitekim Ermeni Hadiseleri'yle ilgili muasır kaynaklara bakılırsa, siyasî ve sivil kanadın bu yaklaşımları çok net bir şekilde görülebilir.

Sonuç olarak toparlamak gerekirse, Ermeni Meselesi ve ardından yaşananlar, Avrupalıların iddia ettiği gibi, asıl itibarıyla

Osmanlı Devleti'nin ve Türkler başta olmak üzere Müslüman tebaanın ürettiği dinî bir "fanatizm" ve ırkî bir "tepki" neticesinde ortaya çıkmamıştır. Aksine, duraklama devresine giren ve ardından adım adım çözülen bir devletteki farklı unsurların ayrışmasının ve bu durumdan istifade etmek isteyen dış faktörlerin de devreye girmesinin bir sonucu olarak patlak vermiştir. Hâdiselerin çok daha vahim bir hâl alması ve kontrol dışına çıkması ise, Avrupalı devletlerin ve kamuoyunun bunları yatıştırmak yerine, merkezî ve siyasî otoriteye karşı isyan eden bu tür siyasî terör oluşumlarına destek vermeleri nedeniyledir. Normalde kendi sınırları dâhilinde kendi devletlerinin aleyhine çıkan bu tür faaliyetleri sert bir şekilde bastıran bu devletler, benzeri şeyi Osmanlı hükümetlerinin yapmasına engel olmuşlardı. Böylece bu olayların yatışmasından daha ziyade kontrol dışına çıkarak toplumun daha alt kesimlerine inmesine; birçok insanın katledilmesine yol açmışlardır.